

AĞIZ SÖZLÜKÇÜLÜĞÜ

Nurettin DEMİR

G iriş

Aşağıda Türkiye Türkçesinden hareketle ağız sözlükçülüğü hakkında bazı hususları dile getirmeye çalışacağım. Ağız terimi Türkçenin değişik bölgelerde konuşulan, yazılı bir standardı bulunmayan, siyasi anlamda bağımsız bir dil olmadığı gibi dil özellikleri bakımından da hiyerarşik olarak bağlı bulunduğu "standart" dilden çok farklı olmayan, okullarda öğretilmeyen, resmi ve yarı resmi durumlarda kullanılmasından kaçınılan varyantlarını göstermek için kullanılacaktır. Buna göre ağız sözlükleri bu varyantların söz dağarcığını tespitte yönelik sözlükler olarak anlaşılmalıdır. Örneklemelerde daha çok en geniş ağız sözlüğü olduğu için Derleme Sözlüğü'nden hareket edilecektir. Ağız malzemesinin sözlükçülük yönünden değerlendirilmesi ve ağız sözlükçülüğünün batı dillerindeki durumu hakkında Freiberthäuser 1976, 1986 ile *Dialektologie* ve *Dictonaries* isimli el kitaplarının konuyla ilgili bölümlerine bakılabilir (Hausmann; W. Besch). Yazımızda dile getirilenler görüşler, daha da belirliginleştirilebilecek fikirler olarak görülmelidir.

Türkiye Türkçesinin ağızlarıyla ilgili günümüzdeki anlamda sözlük çalışmaları 12 Temmuz 1932'de kurulan Türk Dil

Kurumu'nun (TDK) [o zamanki adıyla Türk Dili Tetkik Cemiyeti] 26 Eylül 1932 tarihli birinci kurultayında alınan bir kararla başlar. Ön hazırlıkların tamamlanmasından sonra 1933 yılında hayata geçirilen bir halk ağızından söz derleme seferberliği neticesinde TDK'na 1933 ve 1934 yıllarında 153.500 fiş ulaşır. Bu fişlerin değerlendirilmesiyle ortaya çıkan ve 1939-1951 yılları arasında yayımlanan 1709 sayfa ve 4 cilt tutan *Söz Derleme Dergisi* (SDD) 25.000-30.000 kadar kelimeyi ihtiva eder. Bu 4 cilde daha sonra beşinci cildi oluşturan *Yazın Dilinden Halk Ağzına İndeks*'le (1959) önceki ciltlerde bulunanlar da dahil olmakla birlikte yeni malzemeyle genişletilmiş "folklor sözleri"ni içine alan altıncı cilt (1952) ilave edilir. SDD zengin ağız malzemesine sahip ise de sözlüğe katkıda bulunanların ilk defa böyle bir işle ilgilenen, rastgele seçilmiş derlemeciler olmaları, derlenen malzemenin uzmanlar tarafından yeterince kontrol edilmemesi; derlenen kelimelerin coğrafik dağılımı, kimden alındıkları ve kimler tarafından kullanıldıkları hakkında sağlam bilgi vermemesi, kelime anlamlarının yeterince açık tarif edilmemesi, metin içerisinde kullanılışlarının yeterli örnekle gösterilmemesi, kullanılan işaretlerin ağızlardaki telaffuzları yansıtmaması, *e*, *h*, *n* gibi fonolojik değeri olan kimi seslerin göste-

sıraya göre dizilmiş olması yüzünden bir kelimenin farklı telaffuzları veya akraba kelimeler için gerekli olan göndermelerin bulunmaması gibi önemli eksiklikleri vardır (geniş bilgi için bkz. Mansuroğlu 1957, 120). Her ne kadar SDD zengin bir malzemeye sahip ise de halk ağzında yaşayan birçok kelimenin derlenmemiş olması ve fark edilen eksiklerin giderilip yanlışların düzeltilmesi maksadıyla, Türk Dil Kurumu'nca yeni bir derleme yapılması uygun görülmüştür. Böylece 1952 başından 1959 sonuna kadar tam sekiz yıl süren ikinci söz derleme kampanyası başlatılır. Üç kere tekrarlanan programlarla yürütülen 917 dil meraklısının katıldığı bu kampanya neticesinde 450.000 kadar fiş toplanır. Bu fişler öncekinin bir çok eksikğini düzeltmekle kalmaz; yeni kelimeler, yeni anlamlar, yeni derleme bölgeleri gibi bilgileri de getirir. 1962-1979 yılları arasında gene TDK tarafından yayımlanan XI ciltlik *Derleme Sözlüğü*, daha öncekilerle birlikte 600.000 civarındaki fişe dayanılarak hazırlanmıştır. 1982 yılında evvelki ciltlerin basılmasından sonra kuruma gelen fişlerin değerlendirilmesiyle daha önce yayımlanmış ciltlerde bulunmayan sözcüklerle, bulunup da anlam ve derleme yerleri değişik olan sözcüklerin alındığı bir ek cildin ilavesiyle DS toplam XII cilde ulaşmıştır. Eksikliklerinin giderilmesi maksadıyla hala derlemeler yapılan bu sözlük, kanatimizce, sadece bu güne kadar Anadolu ağızlarıyla ilgili en büyük yayın değil aynı zamanda TDK'nun gerçekleştirdiği olduğu en önemli leksikolojik çalışma durumundadır (Bkz. Demir 1994).

Türkiye genelinden malzemeye yer veren ağız sözlükleri, DS'nün daha bir ön şekli durumundaki SDD'nin yayımlanmasından bu yana Türk dilinin en önemli kaynakları arasındadır. Etimoloji ve Türkçeye karşı karşıya geldiği diller arasındaki kelime alışverişi başta olmak üzere, burada teker teker üzerinde durmayacağımız bir yığın çalışmaya bütün eksiklerine rağmen bu sözlükler kaynaklık etmiş, kimi araştırmaların yapılması bun-

ların varlığı neticesinde mümkün olmuştur.

Ancak DS gibi bir eser ortaya konulmasına, amatör bir ruhla hazırlanan ağız sözlüklerinin sayısındaki artışa rağmen ağız sözlükçülüğünün teorisi, metotları, sorunları gibi hususlarla, Türkiye Türkçesinden hareketle pek ilgilenilmediğini; monografiler veya metin yayınlarının sonunda ya da zaman zaman popüler bilim dergilerinde yer alan kısa listeler şeklindeki DS'ne katkıları bir kenara bırakırsak, ağız sözlükçülüğünün dil uzmanlarının pek de ilgisini çekmediğini görüyoruz. Oysa ağız araştırmalarının ileri olduğu ülkelerde, mesela Almanya'da ağız sözlükçülüğü, ağızların hepsinden geniş malzemeye yer veren DS benzeri bir sözlüğün meydana getirilmemiş olmasına rağmen, ağız araştırmalarının en önemli kollarından biri durumunda olup devletin fedaral yapısının da yardımıyla kurumlaşmıştır. Ülkemizdeki durum, konuşma diliyle ilgili araştırmaların Türk diline dair çalışmalar içerisindeki yeri kadar dil incelemelerinde hem sözlükçülük hem de ağız araştırmalarına ayrılan mesai ve bunların genel seviyesi ile de yakından alakalıdır.

Sözlük türü

Ağız sözlüklerini değişik ölçütlere göre sınıflandırmak mümkündür. En basit ölçütlerden birisi malzeme alınan bölgenin sınırlarıdır. Buna göre ağız sözlüklerini, ağız sınıflandırmalarında da esas alınan coğrafik ölçütler yardımıyla üç ana grupta toplayabiliriz:

Bunlardan birincisi DS veya *Zanaat Terimleri Sözlüğü* gibi standart dilin geçerli olduğu sahadaki ağızların hepsinden veya mümkün olduğunca geniş bir kesiminden malzemeye yer veren bölgeler üstü veya genel ağız sözlükleri diyebileceğimiz sözlüklerdir. Bu türün en iyi örneğini, her ne kadar standart Türkiye Türkçesinin yazı dili olarak kullanıldığı bölgelerin ağızlarını tamamıyla içine almasa da, DS teşkil eder.

İkincisi ise buna göre daha dar bir bölgeden, mesela belli bir ağız grubundan veya bir coğrafik bölgedeki ağızlardan malzemeye yer veren geniş bölge ağız sözlükleridir. Bu tür sözlük çalışmaları Türkçe esas alınarak pek yapılmamışken mesela Alman ağız sözlükçülüğünde, devletin federal yapısı yanında ağızların bir birinden Türkçenin ağızlarıyla karşılaştırılmayacak ölçüde aşırı farklılıklar göstermesine de bağlı olarak bir gelenek halindedir.

Üçüncü türü ise il, ilçe, köy gibi daha küçük bir bölgede konuşulan, oldukça homojen bir ağızın veya ağız grubunun söz dağarcığının tespit edildiği dar bölge ağız sözlükleri oluşturur. Çoklukla amatörce hazırlanmış olmakla birlikte, daha büyük sözlükler için kıymetli ön çalışmalar olarak görebileceğimiz bu tür sözlüklere zaman zaman rastlamaktayız (Hacıhamdioğlu 1982, 1983, 1985, Pehlivanlı 1993, Ergin 1982; Emiroğlu 1989 vb.).

Ağız sözlüklerini içerisindeki malzemeye göre ağızın kelime dağarcığına ait genel ağız sözlükleri, atasözleri ve deyimler, dualar-beddualar veya belli bir sahayla ilgili kelimeleri içine alan özel sözlükler gibi türlere ayırabiliriz. Tabii ağızlardan mümkün olduğunca çok malzemeye yer veren genel ağız sözlükleri iyi hazırlanmaları durumunda özel ağız sözlüklerinde yer alabilecek bilgileri de kapsar.

Sınırlandırmada kullanılacak bir başka ölçüt ise madde başlarının sıralanmasıdır. Genel sözlükçülükte görülen her türlü sıralama tekniği burada da kullanılabilir. Ama Türkçe ağız sözlüklerinde *madde başı* sıralamasında bugün takip edilen yol, kelimeleri alfabe sırasına göre vermektir. Sıralamada yazı dilinde kullanılan alfabe esas alınmakta, bundan farklı sesler kendisine yazı dilinde telaffuz noktası bakımından en yakın olduğuna inanılan sesle birlikte verilmektedir. Farklı söylenişlerin gösterilmesi mesela DS'nde kelimenin yaygın olduğuna inanılan varyantını madde başı almak ve bundan sonra varyantları alt madde baş-

ları olarak vermek şeklindedir. Bu alt madde başları daha sonra ayrı madde başı olarak sözlüğe alınır ve anlamının açıklandığı yere gönderme yapılır. Dar bölge ağız sözlüklerinde temel ağza has biçim sözlüğe alınmakta, varyantlaraysa pek yer verilmemektedir. Bir bölgede bir kelimenin farklı söylenişlerinin coğrafik, toplumsal, dil karşısında alınan tutum gibi sebepleri vardır. Dil sürçmesi de dahil olmak üzere dildeki standarttan sapmaların açıklanabilir nedenleri vardır. O yüzden ağız sözlüklerinde varyantların gösterilmesi önemlidir. Ancak bunları bütün teferruatıyla tespit etmeye çalışmak ağız sözlükçülüğünün sınırlarını zorlayabileceği gibi kullanıcıların çoğu açısından da gerekli olmayabilir. O bakımdan en azından, varyantlar arasında kaybolmamak için, bölgede yaygın olarak kullanılan telaffuzu vermek pratik bir çözüm olarak görülebilir. Bundan başka kelimelerin etimolojileri, anlam alanları gibi başka esaslara göre dizmek de mümkündür. Ama bunlar Türkçe ağız sözlüklerinde kullanılmadığı için üzerinde durmuyoruz.

Türkçenin ağızlarıyla ilgili sözlük çalışmaları bir taraftan unutulmakta olan kelimeleri kaydetmeye çalışır ki bu yönleriyle art zamanlıdır. Ancak malzemeye yaklaşımları *eş zamanlıdır*; kaydedilen kelimelerin zaman içerisinde geçirmiş oldukları ses değişimlerine yer verilmez, tersine o andaki derlemecinin veya sözlükçünün tespit ettiği haliyle kelimeler kaydedilir. Yeterli malzeme olmasına rağmen Türkçenin tarihi devrelerinin ağızlarına dair bir sözlük henüz yoktur. Sözlükler de dahil olmak üzere eski eserlerde görülen ağız malzemesi güvenilir incelemeler tabi tutulmuş değildir. Türkçenin belli bölgelerde eski durumu hakkında hazırlanacak tarihi ağız sözlükleri ağızların bugünkü dağılımını anlamamızda, şüphesiz son derece faydalı olacaktır.

İçine alacağı bilgiler

İyi bir ağız sözlüğü hangi bilgileri ihtiva etmelidir sorusuna herkesi tatmin

edecek bir cevap bulmak mümkün değildir. Sorunun cevabı kullanıcının beklentilerine göre değişir. Mevcut ağız sözlüklerini kimlerin kullandığı konusunda her hangi bir çalışma yoksa da yapılan alıntılardan hareketle kullanıcıların amatör veya profesyonel manada bilim adamlarıyla yüksek okul öğrencileri olduğunu tahmin ediyoruz.

SDD ve DS için malzeme toplanırken nelerin tespit edilmeye çalışıldığı, sözlüklere nelerin alındığına bakınca sözlükte nelerin bulunması istendiğiyle ilgili bazı bilgiler buluruz. Birinci derlemeye derlemeciden, kelime (varsa türlü söyleyişleri), derleme yeri; kelime isim, sıfat veya zamirle zafet ve çokluk, fiil ise geniş zaman 3. tekil şahıs, kelimenin anlamı ve metin içinde kullanılışı gibi sonradan sözlüğe alınan bilgiler yanında eş veya zıt anlamlıları, kelimenin yaygınlığı, derleme yapılan kimsenin yaşı, işi, cinsiyeti, yerli olup olmadığı, okur yazar olup olmadığı, derleyici, derleyicinin kelimeyle ilgili düşünceleri, derleme tarihi hakkında da bilgi istenir (DS I, s. XIII). İkinci derlemeye derleyicilere gönderilen fişlerde aranan bilgiler doldurulması gerekli olan ve doldurulması isteğe bağlı kısım olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlardan doldurulması gerekli olan kısımında, kelime ve söyleyişleri, numaralanarak verilmesi istenen anlamı veya anlamları, kelimenin kullanılışını gösteren örnek, derleme yeri, derleyici ve işi yanında, fişin niçin doldurulduğu konusunda da bilgi istenir. Doldurulma sebepleri yeni bir kelimeyi verme, eksik derleme yerini tanımlama, SDD'ndeki yanlışlıkların düzeltilmesi, eksik anlamı tanımlama, yanlış anlamı düzeltme, SDD'nde bir bölgeden derlenmiş gibi gösterilen kelimenin bölgede olmadığı ve kelimeyi fonetik işaretlerle verme olmak üzere yedi tanedir. Fişlerin doldurulması isteğe bağlı kısmında ise kelimenin türü, eş anlamlıları, ağızdaki zıt anlamlısı, tarifî tam fikir veremiyorsa birkaç çizgi ve resimle bunun gösterilmesi, derleyicinin eklemek istediği düşünceler şeklindedir. Ancak

fişlerde istenen bilgilerin, birinci gruba girenlerin bazıları da içinde olmak üzere, DS'nde kullanılmadığını görüyoruz.

DS'nde derlenecek sözler, İstanbul Türkçesine dayanan yazı dilimizdeki sözlerden başka olmak üzere yerli halk arasında kullanılan sözlerdir. Yazı dilinde kullanılan sözler, bir bölgede şekil ve anlamca farklılık gösteriyorsa bunlar da derleneceklerdir. Ayrıca bir kelimenin Türkçe olup olmadığına tereddüt edilse bile o kelimenin derlenmesi gerektiğine işaret edilir.

Bir ağız sözlüğü hazırlarken, sözlükte bölgede rastlanan kelimelerin hepsine yer verilmesi istenmiyorsa, çözülmesi gereken en zor hususlardan birisi, neyin sözlüğe alınıp neyin alınmayacağı, neyin ağız özelliği olarak görülüp neyin standart dile has bir özellik kabul edileceği meselesidir. Burada belli bir ölçü bulmak imkansız gibidir. O bakımdan sözlükçü, araştırmasında amaçlarını açıklayarak belli prensipler koymak durumundadır. Yazı dilinde kullanılmayan veya ses değerleri ve anlamı bakımından yazı dilinden ayrılan kelimeleri sözlüğe almak, beraberinde getirdiği sakıncalara rağmen, pratik bir çözüm gibi görünmektedir. Ancak bu pratik çözüm sözlük maddelelerinin tespiti için nihai bir çözüm teşkil etmiyor. Mesela *deñiz* sözcüğü sadece ortadaki *ñ* sesi ile yazı dilinden ayrılır. Ancak bu ses yazı dilinde olmamakla birlikte, Anadolu ağızlarında son derece yaygın olduğu için, *deñiz* söyleyişi hiç bir yanlış anlaşılmaya yer vermeyecek şekilde standart dildeki manasıyla anlaşılır. Buna karşılık *getirmek* ve *götürmek* fiilleri ağızlarda genel olarak hem söyleyiş hem de anlam bakımından standart Türkçedeki gibi olmakla birlikte mesela Bolu ağızlarında söyleyişleri standart Türkçedekine yakındır, ancak anlamları tersidir. Bu durumda *getürmek* fiili "götürmek" *götürmek* ise "getirmek" olarak sözlüğe girmek durumundadır.

Bir bölgede konuşulan varyantın söz dağarcığı tespit edildikten ve belli ölçülere göre sözlüğe alınacak kelimelerin nasıl

gösterileceği belirlendikten sonra, verilmesi gereken ikinci husus kelimenin tarifi, yani anlamıdır. Burada takip edilen yol ağız kelimesinin standart dildeki karşılığı vermek şeklindedir. Ama burada yanlış manalandırmalar ortaya çıkabilmektedir (bazı örnekler için bkz. Demir 1994). Tabii gene de kelimenin yazı dilindeki karşılığını vermek, iki kelimenin anlamı kadar metin içerisindeki kullanımının da örtüşmesi durumunda pratik bir çözüm gibi görünür. Ancak bunun sakıncalarını unutmamak gerekir.

Bundan başka ağız sözlüğünde tarifi yapılan kelimeyi açıklamaları için verilen örneklerin iyi seçilmesi gerekir. Mesela DS'nde standart Türkçedeki karşılığı "gitmek" olarak verilen bir gedmek maddesinin olduğunu görüyoruz. Bu maddenin iyi anlaşılması için verilen örnek şöyledir: *Ben babamın yanına gecem.* Oysa gitmek / *getmek* fiilindeki tonsuz t ünsüzü standart dilde de iki ünlü arasında tonlulaşan, zayıf bir t'dir. Bu yüzden verilen örnek, kelimenin söylenişini tam olarak açıklamıyor (ayrıca bkz. Demir 1994).

Kaynakları

Ağız sözlükleri, ağız araştırmalarındaki genel meyile uygun olarak bir standart dilin çatısı altında toplanmış olan konuşma varyantlarından beslenir. Konuşma dilinden beslenen ağız sözlükçülüğünün birinci kaynağı ise ağız konuşanlardır. Bu durumda kaynak kişi açısından iki farklı tutum söz konusudur. Bunlardan birincisinde DS gibi Türkiye'nin genelinden malzeme ihtiva eden sözlüklerde, sözlü malzeme bir derlemeci tarafından kaynak kişi veya kişilerden toplanır. Ağız monografileri veya küçük çaplı dar bölge ağızlarıyla ilgili sözlük çalışmalarında görüldüğü gibi derlemeci ile değerlendirci aynı kişi olabilir. Malzeme alınacak kişide aranan, bizce doğru olmayan bazı özellikler vardır. Buna göre "derlenecek kelimeler yerlilerden ve mümkünse o yerden hiç ayrılmamış olanlardan derlenmeli, bunlar arasında okur yazar

olmayanlar, yaşlılar, kadınlar tercih edilmelidir. Kendisinden söz derlenen kimse-lerin iştirme ve söyleme uzuvlarında kusur bulunmamalıdır. Başka taraftan gelip bir yere yerleşmiş olanlardan ve göçmenlerden söz derlenmemelidir" (DS I, s. XIX, ayrıca Mansuroğlu'nun yukarıdaki sözlerine bkz.). Başka bir çalışmamızda (1998) bazı tenkitler yönelttiğimiz bu tip sınırlamaları biz, sadece ağız sözlükçülüğü için değil ağız araştırmalarının diğer türleri için de doğru bulmuyoruz. Ağız sözlüğü hazırlanırken esas olan, sözlüğü hazırlanan ağızın söz varlığını, derlenecek malzemede bazı sınırlamalar konmuş ise aranan şartlara uygun sözlük malzemesini kayda geçirmek olmalıdır. Sözlük açısından önemli olmayan sınırlamalar getirerek, daha fazla malzeme elde etme imkanını ortadan kaldırmak gereksizdir. Bir bölgede varlığı tespit edilen bir kelimenin söz konusu bölgede gerçekten kullanılıp kullanılmadığı, yaygınlık derecesi, bölgeye has telaffuzu, varyantları, anlamları, cümle içerisinde kullanışı gibi sözlük için önemli hususlar başkalarına sorularak kolayca tespit edilebilir. Ayrıca bölgenin yerlisi olmayan birinin ilk dikkatini çekecek şeylerin başında kulağına yabancı telaffuzlar, tanımadığı kelimeler geldiği için bölgeden olmayan insanları kaynak kişi olarak görmemenin de tutarlı bir yanı yoktur. Böyle birden derlenmiş bir kelimenin söylenişi, anlamı vs. gibi sözlük için önemli hususlarda daha fazla bilgiyi yerlilerden almak son derece basittir. Demek ki ağız sözlüğü için malzeme hem doğrudan bölgenin yerlilerinden hem de dolaylı yolla bölgenin yerlisi olmayanlardan toplanabilir (krş. Mansuroğlu 1952, 120).

Sözlük çalışması hazırlanırken malzemenin tespitinde, özellikle belli bölge-lerin ağızlarıyla ilgili çalışmalarda takip edilen ikinci yol ise sözlükçünün aynı zamanda kaynak kişi olmasıdır. Genellikle konuştuğu ağızın söz dağarcığını tespit etmeye çalışan araştırmacılar buraya dahildir. Bu durum da sözlüğe alınacak kelimelerin tespitinde araştırmacının neyi ağız

özellği olarak gördüğüyle sıkı sıkıya ilgilidir. Biz ağız konuşanın da farkında olduğu birincil ve ağız konuşanın farkında olmadığı ikincil ağız özellikleri şeklinde bir ayrım yapıyoruz. Ancak ikisini birbirinden ayıran kesin ölçütlerin bulunmadığını vurgulamak isteriz. Bunların dereceleri burada üzerinde durmayacağımız sebeplerle kişiden kişiye değişebilmektedir. Standart dilin daha "doğru" ve bu yüzden prestije sahip bir varyant olması yüzünden yazı dilindeki söyleyişten belirgin bir şekilde ayrılan veya yazı dilinde hiç bulunmayan, hatta söylenişleri kendisine tuhaf gelen kelimeler yerli derlemecinin dikkatini çeken hususlardır. İkincil ağız özellikleri, tecrübemize göre bu durumda objektif manada sözlüğü hazırlananan ağız diğer ağızlardan ayıran önemli özellikler olmalarına rağmen büyük oranda gözden kaçmaktadır.

Doğrudan sözlüğe yönelik olmamakla birlikte yazılı hale getirilmiş ağız incelemeleri, metin yayımları, biraz standartlaştırılmış olarak yazıya geçirilse de folklor derlemeleri vs. gibi diyalektoloji veya yakın disiplinlerde yapılmış çalışmalar da ağız sözlüğü için birer hazine durumdadırlar. Bu tür çalışmalarda verilen metinlerin daha iyi anlaşılması için eserin sonuna genellikle kısa bir sözlük ekleme veya zaman zaman Caferoğlu'nun yaptığı gibi anlatılmayacağına inanılan kelimeler dip notlarla açıklanır.

Eski dönemlerden olsun günümüzden olsun yazılı eserlerin kaynak olarak kullanıldığı ağız sözlüğü çalışmaları yok denecek kadar azdır. *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*'nün, eski devirlerdeki Türkçe kelime hazinesini ortaya çıkarmaya çalışırsa da, ağız sözlüğü olma gibi bir iddiası yoktur. Oysa hem eski dönemlere ait hem de günümüz yazılı kaynaklarında bolca ağız malzemesi bulunur. Eski devirlerle ilgili dil ve edebiyat araştırmalarında dikkatin genellikle bölgesel söyleyişlere pek yer verilmeyen "edebî" eserler üzerinde yoğunlaşması veya bu tür eserlerin ağızlar açısından incelenmemişliği, tarihi diya-

lektolojinin henüz gelişmemiş olması bu yönde şimdiye kadar önemli bir çalışmanın ortaya çıkmaması neticesini doğurmuştur. Eski dönemlere ait sözlüklerde yer aldığı söylenen ağız kelimeleri de ciddi araştırmalara tabi tutulmamıştır (krş. Dankoff 1991). Oysa yazılı metinlerden, özellikle latin alfabesiyle yazılanlardan hareketle ağız sözlüğü çalışması yapmak incelenecek malzemenin sürekli değişmediği de göz önüne getirilirse daha kolaydır. Günümüzün roman ve hikaye başta olmak üzere bilhassa "köy edebiyatı" olarak tanınan eserlerinde de, özellikle konuşma pasajlarında doğrudan biraz standartlaştırılmış şekilleriyle de olsa alıntı şeklinde bolca ağız malzemesi yer alır. Püsküllüoğlu'nun Yaşar Kemal'in eserlerini esas alarak hazırlanmış olduğu sözlük bu konuda güzel bir örnek teşkil eder (1995).

Bunların yanında ağız sözlüklerinin bugün hiç de küçümsenmeyecek başka kaynakları da vardır. Yerel basın ve yayın organları bunların başında gelir. Yerel gazetelerde zaman zaman yayımlandıkları bölgenin ağızıyla kaleme alınmış yazılara rastlanmaktadır. Her ne kadar burada kullanılan ağız çoklukla birincil unsurların aşırı vurgulandığı bir tür *sözde ağız* ise de bünyesinde sözlük çalışmasında kullanılacak bolca malzeme barındırır. Aynı şekilde son yıllarda yaygınlaşan yerel radyo ve televizyonlarda yayımlanan söyleşiler başta olmak üzere çeşitli programlarda da bölge ağızından bolca kelime geçer. Bunun yanında, yerel olanlara göre daha az ise de bölgeler üstü yayın yapan basın yayın organlarında da komedi, eğlence programları başta olmak üzere değişik yayımlarda, dikkatli bir şekilde gözden geçirilerek ağız sözlüğüne alınabilecek malzemeye rastlanmaktadır. Ayrıca gene dikkatli kullanılmak şartıyla fıkra, masal, film vs. gibi kaynaklardan da ağız sözlüğü için malzeme elde edilebileceği kanaatindeyiz. Karadeniz fıkraları bunun dikkat çekici örnekleridir.

Malzemenin derlenmesi

Ağız sözlüğünün kaynaklarına bağlı olarak sözlükte kullanılacak malzeme sahada veya masa başında elde edilebilir. Sahada malzeme derlemek, ağız araştırmalarının diğer kollarına göre teknik bakımdan kolaydır; ama zaman açısından meseleye yaklaşınca tersi bir durum söz konusudur. Sözlükçü belli bir konuyla ilgili sınırlı sayıda kelime aramıyorsa, derleme işi çok daha uzun bir zamana yayılabilir ve bu yüzden diğer çalışmalara göre daha fazla sabır ister. Bu yolla malzeme doğrudan veya dolaylı, yazmak veya ses kaydetmek suretiyle toplanabilir. Tabii bu arada her saha çalışmasının muhakkak masa başı çalışmasını gerektirdiği gerçeğini de unutmamalıyız. Ayrıca saha çalışmasının da DS gibi büyük ağız sözlüklerinde olduğu gibi, bir kısmı sahada bir kısmı masa başında çalışan bir ekibin işidir. Derlemeciler, sözlüğü hazırlayanlarca görevlendirilmiş veya gönüllü olarak bu işe giren kişilerdir. Dar bölge ağızlarına has sözlüklerde ise malzeme genellikle bölgenin aynı zamanda yerlisi olan sözlükçü tarafından kendi söz dağarcığı yanında çevrede duyduklarını sözlü veya yazılı olarak kaydetmesi suretiyle derlenmektedir. Sözlük için derlenecek örnekler mesele bir ağız gramerine göre daha kısa olabilir. Burada tespit edilmesi gereken kelimeleri doğrudan yazıya geçirmek pratik bir yoldur. Aynı şey kelimeyi açıklayıcı örnek için de geçerlidir. Ses kaydı suretiyle tespit edilen metinleri elbette tekrar tekrar dinlemek kelimenin metin içindeki kullanılışı gibi hususlarda bilgi verdiği için kıymetli; ama sözlük çalışması için külfetli bir yol olabilir. Gene belli eşyaları göstermek, belli durumu tarif ederek malzeme derlenen bölgede nasıl adlandırıldığını sormak, standart şeklini vererek bunun ağızdaki karşılığını istemek gibi çeşitli yollarla malzeme elde etmek, serbest konuşmalarda metin malzemesi elde etmeye çalışmaktan daha pratiktir. Nelerin arandığı önceden tespit edilmek suretiyle kısa zamanda çok geniş bir bölgeden derlemesi yapılabilir. Bu belli

bir meslek, tarım, hayvancılık, ev eşyaları vs. gibi bir sahaya has özel bir ağız sözlüğü hazırlanmasında baş vurulabilecek en pratik yoldur.

Hazırlayıcılar

Adından da anlaşılacağı gibi, bir taraftan ağız araştırmalarına diğer taraftan da sözlükçülüğe bağlı olup her iki disiplinin metodlarından da faydalanan ağız sözlükçülüğünün aynı zamanda her bilim kolunda olduğu gibi kendine has teorisi ve metodları vardır. Ağız sözlükçülüğü belli bir bilgi birikimi, branşın metodlarına hakim olma, sorunlarını tanıma, konuyla ilgili gelişmeleri takip etme gibi ön şartları gerektiren bir uzmanlık işidir (bkz. Mansuroğlu 1957, 120; Gözaydın 1991, 313). Oysa Türkçenin ağızlarıyla ilgili çalışmalarda özellikle derleyicilerin pek de metodlu çalışmadıkları, sözlüklerde eleştirilen hususların göz ardı edilemeyecek bir bölümünün bunlardan kaynaklandığını görüyoruz. Ağızlardan sözlük malzemesi toplananın resmi bir aksiyon haline getirildiği ilk derlemede tutulan yol, esasen uzmanlık işi olan bir konuya nasıl yaklaşıldığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir (bkz. DS 1; V-XIX).

Diğer sözlükler gibi ağız sözlükleri de bir veya birden fazla kişi tarafından hazırlanabilir. Bu biraz da sözlüğün türüyle ilgilidir. Dar bölge ağız sözlüklerinin veya özel sözlüklerin bir kişi üstesinden gelebilirken genel ağız sözlüklerini, bir kısmı sahada malzeme derleyen bir diğer kısmı ise masa başında sözlüğü hazırlayan bir ekip daha kolay sonuca götürebilir. TDK tarafından yürütülen her iki sözlük çalışmasında da dikkat çeken husus, derlemelere çok sayıda kişinin katılımı ve derlemeciyle sözlüğü hazırlayanların farklı şahıslar olmalarıdır. Bu husus aynı zamanda sözlükteki hataların azımsanamayacak bir bölümünün de sebidir (bkz. Eren 1990, 1992, 1993; krş. Tezcan 1991).

Transkripsiyon

Yukarıda da dediğimiz gibi nihayetinde konuşma diline dayanan ağız sözlüğü hazırlanırken ortaya çıkan sorunlardan birisi sözlüğe alınacak kelimelerin nasıl transkribe edileceği meselesidir. Genel olarak konuşma dili yazıya geçirilirken olduğu gibi burada da yazıda neyin nasıl gösterileceği sorusu ortaya çıkar. Teferruatın gösterilmesi, sözlüğün ulaşmak istediği kullanıcılar, sözlüğün hazırlanmasına katkıda bulunanların fonetik incelikler hakkındaki duyarlılıkları ve bu inceliklerin gösterilmesiyle ilgili bilgi ve tecrübeleri gibi hususlar bunda rol oynar. Elbette ağız sözlüğüne alınacak kelimenin ses değerleri okuyucu tarafından da anlaşılacak şekilde açık, aslına mümkün meriteye yakın olmalıdır. Ancak basit gibi görünen bu husus kolayca geçiştirilemeyecek türdendir. Sözlü olarak kaydedilmiş olan metinleri çeviri yazıya geçirmek, bu yönde tecrübesi olmayanlar için, özellikle standart Türkçede geçmeyen seslerin verilmesinin sanıldığından zor olduğuna değişik vesilelerle şahit olduk. Nitekim fonetik incelikler konusunda tecrübesi olmayan yüksek okul mezunlarına ağızdaki sesleri ne derece anlayıp gösterebileceklerini tespit için değişik ağız metinlerinden bölümleri transkribe ettirdik. Sonuçta var olan seslerden işitilmeyenlerin yanında, "beklentü hatası" olarak ağızda olmayan seslerin de işitilmiş olduğunu gördük. Dikkat çekici bir şekilde T. Hacıhamdioğlu *Alanya Folkloru* adlı sözlük çalışmasında şunları yazar: "Alanya ağızı tetkik edildiğinde ağzın bağlantılı (liaison) ve kısaltmalı (kestirmeci) olduğu, kendine özgü yöre ağız özellikleri gösterdiği, bazı sözcüklerde de yazım zorlukları ile karşılandığı görülmektedir" (1983, 3). Diğer taraftan fonetik inceliklerin gösterilmesi dil uzmanları açısından önemliyse de, başka sahalarla uğraşanlar için sözlüğün kullanılmasını güçleştiren, ürkütücü bir rol oynayabilir. Transkripsiyonda sadece yazı dilinde kullanılan işaretlerle yetinilmesinin sakıncaları ise, mevcut harflerin ağızlardaki ses zenginliğini yansıtmak durumunda olmaması yüzünden, ortadadır. Bu yüzden kullanılan işaretler

de anlaşılır bir şekilde açıklanarak, sözlüğü hazırlanan ağza has anlam ayırıcı özelliği olan sesler, muhakkak gösterilmelidir.

Bilindiği gibi DS'nün bir önceki versiyonu olan SDD'ne yöneltilen önemli tenkitler arasında kimi seslerin gösterilmemesi de gelir. İkinci derlemede, derleme yapmak isteyenlere SDD ciltleriyle birlikte bir kaç derleme ve düzeltme fişi sunulur ve fişlerin doldurulması hakkında açıklayıcı bilgiler verilir (DS I, s. XVII). Kılavuzda birinci olarak kelimenin SDD'nde bulunması durumunda dahi kaydı, *é* (*é*), *h*, *ñ* sesleri ve uzunluğu göstermek için kullanılan - imi ile ilgili açıklayıcı bilgiler örnekleriyle verilir. "Yazı dilimizde bulunan bir kelime, yurdumuzun bir köşesinde değişik bir sesle kullanılıyorsa, bu farkı belirtmek için kelimeyi fişlemek lâzımdır" dendiikten sonra standart Türkçedeki "çok" kelimesinin bir yerde "çoğ" şeklinde veya "deniz" kelimesinin "deniz" şeklinde kullanılması durumunda bunun belirtilmesi istenir. Buna rağmen çoğ kelimesine dair örnekler Artvin, Kars ve Erzincan illerinde rastlanırken (DS 1258), özellikle Batı Anadolu ağızlarında *ñ* sesinin korunduğu bir çok kelime sözlükte geçmez. Hatta mesela Silifke'den derlenen denizboncuu, *deniz ördöyü* veya gene Batı Anadolu ağızlarından derlenmiş olan örneklerde (DS 1424) *ñ* sesi yazılmaz.

Sözlükte verilecek kelimelerin telaffuzunun ne kadar tefarruatlı olacağına karar verilirken unutulmaması gereken hususlardan birisi de, kelimenin prosodik değerleri, bunlar arasında da anlam ayırıcı özelliği olan vurgudur. Ağız sözlüğü hazırlanırken kelimelerin vurgulanışları, en azından yaygın vurgulama sisteminden sapmaların verilmesi iyi bir ağız sözlüğünden beklenmelidir. Burada tabii esas, kelimenin vurgusudur. Mesela DS'nde "sürekli, günde, her zaman" anlamına geldiği yazılan ve bir kaç ağızda görülen bir künde kelimesine rastlıyoruz. Bu kelime Alanya ağızlarında da geçer. Ancak birinci hecesi vurgulu olup "günde" anlamıyla değil, sadece "her gün, her zaman"

manasıyla kullanılır, mesela 'Künde gelir Her gün gelir'. Buna karşılık aynı kökten gelen günde kelimesinde vurgulama son hece üzerindedir. Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Geleceğe dair

Türk diliyle ilgili araştırmalar içerisinde diyalektolojiye olduğu gibi sözlükçülüğe verilen önemin de gittikçe arttığı görülmüyor. Arzu edilen bilimsel titizlikten ve metodik yenilikten uzak olsalar da son yıllarda peş peşe yayımlanan monografiler, Türkiye içinde ve dışında yayımlanan son derece kaliteli araştırmalar, ağızları konu alan bilimsel toplantılardaki artış bu ilginin işaretleri olarak görülebilir. Bu hareketlenmenin araştırmaların türünü ve kalitesini arttıracaklarını bekleyebiliriz. Bu arada genel dil araştırmalarında da sözlükçülüğe karşı ilgi artmaktadır. Önümüzdeki yıllarda genel olarak sözlükçülükte olduğu gibi ağız sözlükçülüğünde de yeni yolların deneneceği açıktır. Özellikle bilgisayar teknolojisindeki gelişmeler sözlükçülük anlayışında çok önemli değişiklikler getirmeye başlamıştır. Sözlükçülüğün bu alandaki gelişmelerden en iyi istifade edebilecek kollarından birisi de hiç şüphesiz ağız sözlükçülüğü olacaktır. Bunların neler olabileceği ise başka bir makale konusudur.

Kaynakça

- Acıpayamı, Orhan v. d. 1976. *Zanaat terimleri sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Boeschoten, Hendrik 1994. "On dialect dictionaries." *The Mainz Meeting. Preceding of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics. August 3-9, 1994.* (= *Turcoligica* 32) Wiesbaden. S. 571-579.
- Dankoff, Robert 1991. *An Evliya Çelebi Glos-*

sary. Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name. Harvard University.

- Demir, Nurettin 1994. "Angaben zum Präsen im Derleme Sözlüğü." *Journal of Turcology, vol. 1. No 2* (Szeged). S. 203-212.
- Demir, Nurettin 1998. "Ağız araştırmalarında kaynak kişi meselesi." *Dursun Yıldırım Armağanı* (içinde). Yay.: Metin Özarslan / Özkul Çobanoğlu. Ankara. S. 171-180
- DS = *Derleme sözlüğü* 1962 1982. I XII. Ankara. (Türk Dil Kurumu Yayınları.)
- Emiroğlu, Kudret 1989. *Trabzon-Maçka Etimoloji Sözlüğü*. Ankara.
- Eren, Hasan 1990. "Sirça Köşkte..." *Türk Dili* 457-458, Ocak-,ubat 1990.
- Eren, Hasan 1992. "Sirça Köşkte II." *Türk Dili* 489, Eylül 1992, 161-213.
- Eren, Hasan 1993. "Sirça Köşkte III." *Türk Dili* 499, Temmuz 1993.
- Ergin, M. Emin, 1982. *Urfa Ağız Sözlüğü*. Urfa.
- Gözaydın, Nevzat 199. M. Emin Ergin 1982'ye tanıtma. *TD* 478/1991, s. 311-314.
- Hacıhamdioğlu, Tevfik 1982. *Alanya folkloru I*. Manavgat.
- Hacıhamdioğlu, Tevfik 1983. *Alanya folkloru II*. İstanbul.
- Hacıhamdioğlu, Tevfik 1985. *Alanya folkloru III*. İstanbul.
- Pehlivanlı, Şenol Sevgi 1993. *Artvin-Ardanuç Ağzından Derlemeler (İnceleme, Derlemeler, Sözlük*. Bursa.
- Püsküllüoğlu, Ali 1995. *Yaşar Kemal Sözlüğü*. İstanbul.
- Tezcan, Semih 1991. "Türk Dil Kurumu yağma Hasan'ın böreği mi oldu?." *Çağdaş Türk Dili* 40, S.149-156.
- Wörterbücher, Dictionaries, Dictionnaires. Ein internationales handbuch zur Lexikographie* 1-3. Yay.: Hausmann. Franz J. vd. Berlin, New York 1989, 1990, 1991.
- Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung. Band 2*. Yay.: W. Besch v.d. Berlin, New York 1983.